

УДК 316.334.(477.87)

Н. І. ВАРГА

НЕФОРМАЛЬНА ЗАЙНЯТИСТЬ НАСЕЛЕННЯ В ТУРИСТИЧНІЙ СФЕРІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглянуто основні форми неформальної зайнятості населення Закарпаття у сфері туризму. Старі, офіційні канали працевлаштування не можуть охопити всіх бажаних знайти роботу в працевлаштувальному регіоні, тому альтернативні форми зайнятості відіграють визначальну роль у самореалізації й самозабезпеченні населення. Дослідження неформальної зайнятості є невід'ємною складовою загального аналізу ситуації на ринку праці. Проаналізовано результати дослідження «Моніторинг туристичних потоків у Закарпатській області», які свідчать, що тимчасова, непостійна або випадкова зайнятість (зайнятість на основі строкових трудових контрактів, сезонна зайнятість, самозайнятість у домогосподарствах тощо) у сфері туризму набули поширення в умовах перехідної економіки як стратегія адаптації населення регіону до змінних економічних умов.

Ключові слова: туризм, ринок праці, неформальна зайнятість, самозайнятість.

Необхідність наукового обґрунтування нових напрямів розвитку неформальної зайнятості населення на регіональному ринку праці зумовлена суперечливим і складним характером трансформаційного періоду, поглибленням диспропорцій на ринку праці, ускладненням структури самозайнятості у зв'язку з появою різних її організаційних форм. Гострота та складність практичного вирішення цих проблем зумовлює потребу розробки нової методології та методики дослідження процесів участі населення в неформальній сфері й реалізації можливостей на регіональному ринку праці в контексті перспективних завдань соціально-економічного розвитку України та її регіонів.

Незважаючи на тривале існування руйнівної проблеми довготривалого безробіття в пореформеній Україні, це явище не дістало необхідного висвітлення в науковій літературі. Основи вивчення соціально-економічної поведінки закладені у працях М. Вебера, Р. Мертона, Л. Мізеса, В. Парето та ін. Їх сутність полягала в тому, що економічна поведінка реалізується в різноманітних індивідуальних, групових, організаційних і масових формах, інтегрована в соціальні системи спеціальними інститутами, механізмами й цінностями.

Теоретико-методологічні основи досліджень соціально-економічної поведінки викладено в наукових працях російських соціологів В. Верховіна, Т. Заславської, В. Радаєва, Р. Ривкіної, В. Подмаркова, Н. Полякової та ін.

В Україні проблеми самореалізації особистості та її соціально-економічної поведінки досліджують такі вчені, як: С. Бабенко, Т. Богуцька,

В. Галицький, Г. Дворецька, О. Злобіна, Т. Єфременко, Т. Лагутіна, О. Мазурик, В. Пилипенко, І. Прибиткова, А. Ручка, Є. Суїменко та ін.

У працях О. Амоші, В. Геєця, С. Бандура, Д. Богині, С. Вовканича, Ю. Грیشнова, М. Долішнього, С. Злупка, Є. Качана, О. Кузьміна, Е. Лібанової, В. Онікієнка, М. Лендела, В. Мікловди, С. Писаренко, У. Садової, Л. Семів та багатьох інших учених розкрито різні аспекти територіального регулювання індивідуальної самозайнятості населення. Разом із тим дослідження цієї проблематики перебуває на початковій стадії, наукове розроблення ряду теоретичних і практичних проблем неформальної зайнятості є доволі фрагментарним.

Мета статті – дослідити форми неформальної зайнятості населення Закарпаття в туристичній сфері.

На сучасному етапі в Україні спостерігаються кардинальні зрушення установок з працевлаштування, трансформація трудової поведінки населення. Зокрема, орієнтація на самозайнятість сільського населення в неформальній сфері особистих селянських господарствах як на джерело отримання прибутків (додаткове або основне) стає об'єктивною необхідністю для багатьох прошарків працездатного населення.

Неофіційна, вторинна зайнятість дає змогу деякою мірою забезпечити мобільність та вищий рівень зайнятості, знижуючи ризик безробіття й підвищуючи шанси працевлаштування. Це, безумовно, відповідає інтересам працівників. Однак не варто забувати, що для працівника неформальна зайнятість, перш за все, пов'язана з відсутністю соціального захисту. До об'єктивних недоліків неофіційної зайнятості для працівників можна зарахувати й низьку оплату праці, відсутність контролю за безпекою робочого місця та в більшості випадків відсутність перспектив кар'єрного зростання.

Набір неформальних форм зайнятості різноманітний і може включати найрізноманітніші форми й сфери діяльності. Частково зайнятими прийнято вважати працівників, які мають трудові контракти на певний термін або виконання певного обсягу робіт, а також мають сезонну, випадкову або разову роботу [1]. Тимчасова, непостійна або випадкова зайнятість (зайнятість на основі строкових трудових контрактів, на основі договорів на виконання певного обсягу робіт, сезонна зайнятість тощо) набули поширення в нашій країні в умовах перехідної економіки як стратегія адаптації населення до змінних умов. Ці форми нестандартної зайнятості з погляду раціонального використання робочого часу були вигідні тільки роботодавцю, оскільки давали змогу найняти працівників на короткий термін, а не «тримати в штаті» співробітника, який буде недозавантажений роботою протягом певного періоду року і яким необхідно платити постійну заробітну плату; або перевантажувати роботою вже наявних штатних співробітників, що призвело б до погіршення якості продукції чи послуг. Для тимчасових, непостійних або випадкових працівників раціональність використання робочого часу не відіграє жодної ролі, а ці форми нестандартної зайнятості

можуть погіршувати їх становище з погляду гарантій зайнятості, рівня оплати праці тощо [2].

Існують два основні підходи до її визначення неповної зайнятості (part-time employment) – кількісний і якісний. У першому випадку до неповністю зайнятих зараховують працівників зі звичайною тривалістю робочого часу менше від певної «нормальної» величини (зазвичай це 35 або 40 робочих годин на тиждень; прийнято називати таких працівників «недо-зайнятими»), у другому – працівників, які при відповіді на питання щодо режиму зайнятості відповідають, що мають трудові контракти на неповний робочий час. Цей вид застосовували в нашій країні ще в радянський період, але його масштаби збільшилися в 90-х рр. ХХ ст. У радянський період неповну зайнятість вибирали для себе працівники, які не мали можливості працювати протягом повного робочого часу (студенти, люди з інвалідністю, жінки, що мали малолітніх дітей) [3].

Самостійна зайнятість (self-employment), яка складається з роботодавців, членів виробничих кооперативів та самозайнятих у вузькому розумінні (own-account workers), характеризується тим, що ця група працюючих не є найманими працівниками. Особи, що належать до неї, використовують свої підприємницькі здібності для організації своєї трудової діяльності. При цьому характерною рисою праці самозайнятих є раціональне використання робочого часу: працівник зацікавлений у тому, щоб за мінімально можливий робочий час досягти максимальних результатів праці, оскільки від цього залежить його прибуток і тривалість не тільки робочого, а й вільного часу. В умовах ринкової економіки самозайнятість є прогресивною формою зайнятості. Як підкреслюють А. Розмова і М. Ягодкіна, «...відкриття власної справи дозволяє ... багато в чому вирішити проблему зайнятості для не найсильніших з погляду конкурентоспроможності на ринку праці груп економічно активного населення...». Таким чином, самозайнятість є заходом боротьби з бідністю, бо більшість самозайнятих працюють у власному домогосподарстві [3].

Зайнятість у домашніх господарствах населення (house hold employment). Це особи, які виробляють товари або послуги в домашніх умовах або для продажу на ринку, або для власного споживання. У багатьох країнах (включаючи Україну) зайнятість у домогосподарствах дає змогу виробляти продукти як для власного споживання, так і для продажу на ринку, використовуючи працю членів сім'ї [4].

Надомна праця (така форма зайнятості, при якій працівник працює виключно вдома) давала змогу працівникові розподіляти робочий час на свій розсуд і раціонально його використовувати, тобто це була одна з перших форм роботи, що характеризуються гнучкістю робочого часу.

Експрес-дослідження «Моніторинг туристичних потоків у Закарпатській області» було реалізовано в травні 2016 р., опитано експертів туристичної галузі (15 респондентів) та туристів, відвідувачів області

(180 респондентів). Хоча тематика дослідження була присвячена тенденціям розвитку туризму, у відповідях респондентів питання зайнятості, безробіття, самозайнятості звучали досить часто, що й спонукало звернути увагу на взаємозв'язок розвитку туризму та зайнятості населення регіону.

Специфіка дослідження: при розгляді результатів важливо пам'ятати, що фокусовані інтерв'ю, експертні опитування є специфічними (якісними) методами маркетингового дослідження. Результати не є репрезентативними, тому що їх головне завдання – показати проблему «зсередини», розглянути всі можливі варіанти думок, оцінок і тенденцій розвитку. Анкетне опитування є експрес-опитуванням, тобто разовим неглибоким зрізом громадської думки, у цьому випадку туристів та відвідувачів Закарпатської області.

Опитані респонденти відзначали важливість туризму як найбільш перспективної галузі області. Закарпаття й туризм невід'ємні, без туризму Закарпатська область не буде функціонувати повноцінно. Саме Закарпатська область позиціонується як туристичний край. Для його розвитку ідеально поєднані як природні об'єкти (ліси, гори, повітря, озера, лікувальні води), пам'ятки архітектури й мистецтва (замки, церкви, музеї), природні явища (Долина нарцисів, Цвітіння сакури, Липова алея), події та заходи (фестивалі, брендові маршрути, тури), послуги, їжа й напої (чани, санаторії, сироварні, вина, закарпатська кухня). Закарпаття сприймають як колоритний, унікальний край із різноманітністю культур, національностей та видів відпочинку (*Чол., 35 р. «Закарпаття створене для того, щоб не пшеницю вирощувати, а туристів приймати»*).

Кількість туристів збільшується щороку, особливо після окупації Криму. Зараз важливо докласти максимальних зусиль для залучення інвестицій, розвитку підприємництва в регіоні (*Жін., 40 р. «Зробити тут, як Крим, лише немає моря»*).

У Закарпатті можна поєднати оздоровлення, відпочинок та гарні враження, саме тут можна відпочивати цілий рік як самому, так і з сім'єю. Варто лише відповідальним за прийняття управлінських рішень більше вивчати потреби як туристів, так і підприємців – власників туристичних об'єктів (*Чол., 30 р. «Турист, який приїде, він має куди піти, чим зайнятись, де відпочити, взагалі провести із задоволенням і користю час»*).

В економіку області надходить 70% прибутків від туризму. У ході обговорення багато разів відзначали важливість прибутків від туризму для розвитку краю. Проте ціни мають бути нижчими порівняно із закордоном, інакше ми можемо втратити туриста. Адже саме це часто стимулює й зацікавлює туриста (*Чол., 47 р. «Ця галузь є надважливою для регіону, є бюджетнонаповнюючою»*).

Інвестиції в область як іноземців, так і вітчизняних підприємців. Всі ці кошти важливі для перспективного розвитку краю (*Чол., 40 р. «Ми чекаємо в області як інвесторів, так і туристів, нам нічого більше не треба,*

нам потрібні кошти, щоб ми могли розвивати в тому числі туризм та інфраструктуру»).

Зайнятість населення регіону – як основна, так і вторинна (підробітки, масажні послуги, перевізники) (Жін., 45 р. «Якщо брати «Сонячне Закарпаття», то тут кожна друга жінка з села працює в цьому санаторії»; Чол., 50 р. «У нас і так багато вже є видів підприємств, тобто це вино, так розливаемо свої закарпатські вина, і в нас є багато підприємств, котрі випускають свій сир. Нам потрібно розвивати цю галузь, нам потрібно тваринництво розвивати, щоб люди мали, на що подивитися, що скуштувати, що випити та із собою забрати»).

Важливими характеристиками Закарпаття, відповідно до дослідження, є її народ, населення області. Опитані респонденти визначили *гостинність, дружлюбність, працьовитість, терпимість, радість допомогти, хитрість, винахідливість, простоту*.

Багато разів лунало звернення респондентів до відсутності робочих місць у регіоні, що поєднується з працьовитістю населення краю. Саме це спричиняє масову трудову міграцію, виїзд за межі області з метою працевлаштування (Жін., 37 р. «Працьовитий народ. На заробітки ходять. Знають гроші заробляти. Тут у нас ніде немає, де заробити, лише на заробітки мусять їздити. У нас люди люблять працювати. Працювати будь-де, чи за кордоном, чи вдома. Люди заробляють гроші, як лише можуть, викручуються різними способами. Якщо залишаються вдома, то оскільки в нас на Закарпатті більше сіл, то працюють із землею: і для сім'ї є що поїсти, і можна продавати. Жінки в нас дуже хазяйновиті в селах, але в містах дівчата тягнуться вже більше до Європи та хочуть займатися бізнесом»).

Досить чіткий підхід щодо сфер і напрямів самозайнятості населення регіону у відповіді одного з респондентів: «Багато жителів виїжджають, а ті, що залишились, живуть... ну, тут так само, Свалявський район живе за рахунок мінеральних вод, бо вони тут будують різні комплекси з водами, Берегівський – бо вино роблять, сири, ну, і термальні води, ну, і Хустський – там с. Іза, а це лозоплетіння; Виноградівський район – вони всі по заробітках, Іршавський – по заробітках, Міжгірський – теж по заробітках, Тячів – так само. Ну, ще може Березнянський, там теж комплекс «Красія», шо оце метеорит упав, с. Сільо – це село. А Перечинський ще – там чани – і Восводино, от і все...» Жін., 37 р.).

Реалізація продукції, що вироблена в домашньому господарстві, зібрана в лісовому господарстві. Саме це часто є основним видом економічної підтримки сімей, особливо багатодітних, престарілих людей, пенсіонерів, що проживають в сільській місцевості (Жін., 35 р. «У нас немає де продати, реалізувати продукцію власного виробництва»).

Головними подарунками, які приводять із Закарпаття, є сувенірні вироби із зображенням його символів (40,8%). Далі йдуть кондитерсько-

горілчані вироби (20,7%), продукти харчування натурального виробництва (мед, сир, гриби, ковбаси, ягоди) (24,0%), вироби з дерева, лози (8,9%), продукція, вироблена населенням регіону в основному в неформальній сфері (Чол., 37 р. «Я приїхав до Закарпаття, візьму вина, візьму грибів сушених, візьму медку, візьму винця, і так виходить такий кошук, що ти залишив 500 грн».)

Таблиця 1

Основні види подарунків, які привозять із Закарпаття, %

Подарунки	Частота	Відсотки
Кондитерсько-горілчані вироби	37	20,7
Сувенірні вироби із зображенням символів Закарпаття	73	40,8
Продукти харчування натурального виробництва (мед, сир, гриби, ковбаси, ягоди)	43	24,0
Вироби з дерева, лози	16	8,9
Одяг та взуття	3	1,7
«Усього потроху»	5	2,8
Інше	2	1,1
Всього	179	100,0

Не менш важливою є сфера зайнятості в сільському туризмі. У найширшому розумінні під поняттям «сільський туризм» мають на увазі туризм, що базується в сільських будинках або фермах або загалом у сільській місцевості, але не включає відпочинок на особливих рекреаційних територіях, таких як національні парки, лісові зони тощо. Простіше кажучи, це майже всі форми відпочинку, що можливі в сільській місцевості. Варто зазначити, що серед науковців немає цілковитої єдності щодо термінологічного апарату, що характеризує відпочинок у селі. Дуже часто такі поняття, як «сільський туризм», «зелений туризм», «агротуризм», «екотуризм», вживають як синоніми. Однак це не зовсім доречно, адже за змістовним наповненням поняття «сільський туризм» значно ширше за «агротуризм» та «екологічний туризм», які є лише його організаційними формами. При цьому агротуризм має дещо спільне з екотуризмом, а саме відповідає критеріям екологічності, тобто сприяє охороні природи, збереженню природних пам'яток тощо. Але агротуризм має й іншу мету – він пропонує перебування в аграрному підприємстві, агрооселі й вивчення сільського життя або просто відпочинок у мальовничій місцевості, тоді як екотуризм зосереджений на активному вивченні природи і, найчастіше, активних подорожах [5].

Сільський зелений туризм – вид сільського туризму, що передбачає перебування в оселі сільського господаря, який здійснює основну діяльність, пов'язану з веденням особистого селянського господарства, а також

побічну – з використанням майна цього господарства для надання послуг у сфері сільського туризму, а саме: проживання, харчування, ознайомлення з місцевою культурою.

Агротуризм – вид сільського туризму, зосереджений на сільських територіях, який передбачає використання сільського (фермерського) господарства з метою рекреації, освіти чи активного залучення до традиційних форм господарювання.

В агротуризмі селянське (фермерське) господарство становить одночасно і нічліжну базу, і головний предмет інтересу туриста; розміщення на нічліг з самообслуговуванням на землях, що належать до домогосподарства; наймання помешкання з обслуговуванням безпосередньо в межах домогосподарства.

Екотуризм – вид сільського туризму, що передбачає відвідування туристами сіл, розташованих у межах територій національних, природних парків, заповідних зон, тобто таких, що мають природничу, культурологічну, етнографічну цінність (активний екотуризм (піший, велосипедний, водний, кінний, рибальство)) фауністичні та флористичні поїздки (орнітологічні поїздки, полювання, тематичні поїздки).

Екоагротуризм (агроекотуризм) – вид сільського туризму, що передбачає відпочинок у селян, які вирощують сільськогосподарську продукцію із застосуванням екологічних методів.

Основні переваги сільського туризму для сільської громади виявляються в підвищенні рівня зайнятості; активізації торгівлі (гриби, лікувальні трави, лісові ягоди); збереженні й розвитку культурної, історичної спадщини села (дерев'яні церкви, садиби); розвитку інфраструктури села; активізації діяльності сільської громади.

Висновки. Передусім, відзначимо, що туризм розширює сферу зайнятості населення області й дає селянам додатковий заробіток, збільшуючи можливості зайнятості не тільки у виробничій сфері, а й у сфері обслуговування. Досвід також показує, що сім'ї, зайняті у сфері сільського туризму, з метою максимального задоволення потреб відпочивальників диференціюють свою діяльність: удосконалюють структуру посівів на городах, розширюють овочево-фруктовий асортимент, вигодовують домашніх тварин, організовують тепличне господарство, займаються мисливством, бджільництвом, рибальством. До переваг розвитку туризму можна зарахувати й те, що його розвиток спонукає до покращення благоустрою сільських садиб, вулиць, сіл загалом та стимулює розвиток соціальної інфраструктури.

Завдяки стрімким темпам зростання на початку XXI ст. туристична галузь стала однією з найбільш потужних галузей світової економіки. Саме туризм може стати каталізатором, що стимулюватиме як активний розвиток окремих галузей економіки, так і соціально-економічний розвиток цілого регіону. Отже, доходимо висновків, що реалізація оптимального варі-

анта розвитку туризму в Закарпатській області дасть змогу забезпечити та поліпшити рівень життя населення, створити нові й зберегти наявні робочі місця, розвивати мале та середнє підприємництво у сфері обслуговування й розширювати тимчасову зайнятість у сільській місцевості у сфері еко-туризму, зеленого туризму.

Список використаної літератури

1. Капелюшников Р. И. В тени регулирования. Неформальность на российском рынке труда / Р. И. Капелюшников. – Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – С. 252.
2. Никишина Т. П. Проблема занятости молодежи на рынке труда : автореф. дис. [Электронный ресурс] / Т. П. Никишина. – Москва, 2015. – Режим доступа: <http://niitss.ru/analytics/disser>.
3. Никишина Т. П. Развитие нестандартных форм занятости в современной России / Т. П. Никишина // Российское предпринимательство. – 2014. – № 24 (270). – С. 71–86.
4. Гимпельсон В. Нестандартная занятость и российский рынок труда / В. Гимпельсон, Р. Капелюшников. – Москва : ГУ ВШЭ, 2005. – 36 с.
5. Петюх В. М. Ринок праці та зайнятість : навч. посіб. / В. М. Петюх. – Київ : МАУП, 1997. – 120 с.
6. Саблук П. Т. Підвищення ролі аграрної економічної науки у формуванні та реалізації аграрної політики в Україні / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2008. – № 3. – С. 3–10.
7. Савченко В. Ф. Проблеми та перспективи розвитку сільського туризму в Україні / В. Ф. Савченко, В. О. Стойка // Економіка та управління національним господарством. Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2010. – № 4 (8).

Стаття надійшла до редакції 20.06.2016.

Варга Н. И. Неформальная занятость населения в туризме (на примере Закарпатской области)

В статье рассмотрены основы развития неформальной занятости населения Закарпатья в сфере туризма. Старые, официальные каналы трудоустройства не могут охватить всех желающих найти работу в Закарпатья, потому Альтернативные формы занятости играют определяющую роль в самореализации и самообеспечении населения. Исследование неформальной занятости является неотъемлемой составляющей общего анализа ситуации на рынке труда. Проанализированы результаты исследования «Мониторинг туристических потоков в Закарпатской области», согласно которым временная, непостоянная или случайная занятость в туризме (занятость на основе срочных трудовых контрактов, сезонная занятость, самозанятость в домохозяйствах и т.д.) получили распространение в условиях переходной экономики как стратегия адаптации населения региона к изменяющимся экономическим условиям.

Ключевые слова: *неформальная занятость, самозанятость, рынок труда, безработица, туризм, самообеспечение.*

Varha N. Informal employment in tourist (for example Transcarpathian region)

The article under consideration deals with the basic forms of tourism as one of the development prospects of informal employment of the population in the Transcarpathian region. The outdated formal ways of employment are no longer able to provide everyone with a desirable work, since Transcarpathians viewed as one of the most work-excessive regions.

Therefore, alternative forms of employment play a decisive role in the self-realization and self-supporting of the population.

Fundamental changes in the system of employment and the transformation of labour behavior of the population are observed at the current stage. Particularly, there is the implementation of focusing on informal employment of the rural population in private households which is becoming an objective necessity for the majority of strata of the workforce. Further development of private households should be centered around the principle of balanced unity of economical, ecological and social factors to make full use of the production and resource potential of rural areas, which is chiefly based on the labour resources of the local population. Under these conditions, a great importance is given to the research works, which include the employment of rural population, regional specialty of the demographic and socio-economic situation in the rural areas, the main problems and prospects of the functioning of private households.

The development of self-employment aims to deal exactly with social issues, not to solve the problems of economic growth. The main objective of the countries, which adopted the programs of supporting self-employment, is the reduction of unemployment rather than the promotion of the development of manufacturing in the field of self-employment. The Government provides support (including financial aid) to those who are willing to run their own business instead of paying them allowances in the case of unemployment.

Significant changes in the development of self-employment can be achieved by the implementation of such effective economic and administrative ways of its promotion, as the following: the formation of the system of preferential taxation of business entities; the creation of updated specialized state funds as well as the developed network of financial-credit institutions, insurance companies, investment and insurance funds, companies with the reciprocal loan-system; raising funds of state and local budgets, off-budgetary institutions, private, national and foreign investors.

Key words: *labor market, informal employment, unemployment, self-employment, self-sufficiency, self-realization.*